

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 793.33:37.018.54(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/76-1-5>

Дмитро БАЗЕЛА,
 orcid.org/0000-0002-5345-8862
 заслужений артист України,
 доцент кафедри хореографічного мистецтва
 Київського національного університету культури і мистецтв
 (Київ, Україна) ddbazela@gmail.com

**СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОГО ТАНЦЮ RUEDA DEL CASINO**

У статті досліджено стилістичні особливості та тенденції розвитку різновиду Сальси – соціального бального танцю Руеда де Касіно в історичній ретроспективі і на сучасному етапі. Виявлено, що танець належить до кругового формату, характеризується спонтанним використанням багатой афро-кубинської танцювальної лексики, може бути хореографічним або імпровізованим. З'ясовано, що світову популяризацію танець здобув внаслідок Кубинської революції, поширившись на території Південної та Північної Америки, а в 1990-ті рр. став практикуватися на всіх континентах.

Концептуалізовано шляхи інтегрування латиноамериканського танцю Руеда де Касіно в сучасні мистецькі практики в Україні. Виявлено, що на сучасному етапі, відповідно до тенденцій розвитку видовищних мистецтв, відбувається активне інтегрування елементів танцювальної лексики Руеда де Касіно в сценічний і спортивний бальний танець (Showdance) з метою посилення збагачення художньо-образної складової візуального ряду.

Ключові слова: Сальса Касіно, Руеда де Касіно, соціальні танці, танцювальна лексика, мистецькі практики, спортивний бальний танець, сценічна хореографія.

Dmytro BASELA,
 orcid.org/0000-0002-5345-8862
 Honored Artist of Ukraine,
 Associate Professor at the Department of Choreographic Art
 Kyiv National University of Culture and Arts
 (Kyiv, Ukraine) ddbazela@gmail.com

**STYLISTIC FEATURES AND DEVELOPMENT TRENDS OF RUEDA DEL CASINO
LATIN AMERICAN DANCE**

The article examines stylistic features and trends in the development of the variety of Salsa – a social ballroom dance of Rueda de Cassino in historical retrospect and at the present stage. It was found that the dance belongs to a circular format, is characterized by the spontaneous use of a rich Afro-Cuban dance vocabulary, can be choreographed or improvised, is performed both in the practice of social and competitive dance (in the first case, the minimum number of performers is two couples, and the specificity of the second is in the integration of certain elements of the dance vocabulary of Ruendo de Cassino into the choreography of the performance). The combination of thought-out dance combinations and constant movement of partners creates a visually spectacular effect. It was found that the dynamics of Ruendo de Cassino is a form of collective circle dance, and its coordination is carried out by a person responsible for announcing the steps to be performed. It was found that the dance gained worldwide popularity as a result of the Cuban Revolution, spreading to the territory of South and North America, and in the 1990s it began to be practiced on all continents.

Ways of integrating Latin American dance Rueda de Cassino into modern artistic practices in Ukraine are conceptualized. It was found that the popularization of the dance took place from the end of the 2000s within the framework of international and all-Ukrainian festivals of Latin American and Cuban dances (demonstration and competition performances, seminars, master classes, etc.), thanks to the activities of Latin American dance schools and participation in international multi flash mobs. It was revealed that at the present stage, in accordance with the trends in the development of the performing arts, the elements of the Rueda de Cassino dance vocabulary are actively integrated into the stage and sports ballroom dance (Showdance) in order to enhance the enrichment of the artistic and figurative component of the visual series.

Key words: Salsa Cassino, Rueda de Cassino, social dances, dance vocabulary, artistic practices, sports ballroom dance, stage choreography.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до Сальси загалом, та її стилів і видів зокрема, зумовлений феноменальною популяризацією та рецепцією на всіх континентах. Протягом останніх років, завдяки глобалізаційним тенденціям та масовій цифровізації, Сальса отримала масштабне поширення в Україні – діють спеціалізовані танцювальні школи, проводяться фестивалі, майстер-класи та ін.; стилістика танцю використовується в постановках сценічної бальної хореографії та відповідних категоріях танцювального спорту. Одним із стилів Сальси, що активно використовується в сучасних танцювальних практиках в Україні є Руеда де Касіно. Актуальність статті зумовлена важливістю введення до наукового обігу та посилення теоретичної бази матеріалами, що розкривають процес формування та історичного розвитку латиноамериканського танцю Руеда де Касіно, особливості лексики та техніки виконання, специфіку інтегрування в культурно-мистецькі практики та ін.

Аналіз досліджень. У вітчизняному мистецтвознавстві концептуалізація техніко-технічних та жанрово-стилiстичних особливостей Сальси перебуває на початковому етапі. Історіографічний аналіз дозволяє констатувати, що дослідженню цього танцю на сучасному етапі присвячено ряд публікацій українських науковців – Р. Гриценюка «Специфіка Сальси як хореографічного феномену в контексті світового соціокультурного простору» (2020), Дончака А. М. «Психолого-педагогічні, реабілітаційні та методичні аспекти функціонування соціального танцю в Україні» (2019), А. Журавльової «Теорія та методика викладання популярних танцювальних стилів» (2017), Д. Погибіль «Педагогіка соціального танцю в сучасному соціокультурному просторі» (2013), О. Плахотнюк «Квінтесенція соціальних танців» (2018) та ін. Утім в більшості з них Сальса аналізується побіжно, у контексті розвитку соціального танцю. Окремих публікацій, присвячених Руеда де Касіно не існує.

Мета статті – виявити стилістичні особливості та тенденції розвитку бального танцю Руеда де Касіно в історичній ретроспективі і на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. В сучасному теоретико-практичному дискурсі розрізняють кілька стилів Сальси: Калі або Колумбійська Сальса, Кубинська Сальса, відома також як Сальса Касіно; стиль Лос-Анджелес – Сальса Лос-Анджелес, Нью-Йоркська Самба – стиль, відомий також як Сальса-Метрополітен, стиль Пуерто-Рико; Домініканська Сальса, Сальса-Фрістайл (Гриценюк, 2020, с. 65).

Руеда де Касіно (Rueda) – різновид Сальси, що походить від кубинського стилю танцю, відомого як Касіно. Залежно від обставин танець може бути хореографічним або імпровізованим. Закордонні дослідники визначають Руеда де Касіно як танцювальну практику, що виникла на основі Касіно або Кубинської Сальси наприкінці 50-х рр. ХХ ст. на Кубі (Borges, Sardiñas, 2012, с. 34). Касіно було створено в Гавані на Кубі на початку 1950-х рр. на основі від танцю-партнера кубинського Urban Son і кубинського Cha Cha Cha, злитого з партнерськими фігурами та поворотами, запозиченими з кубинського Mambo, Rumba Guaguancó та північноамериканського джайву. Касіно відрізняється від інших типів танцювальних стилів Сальса спонтанним використанням багатой афро-кубинської танцювальної лексики. Танцюристи зазвичай імпровізують, посиляючись на інші танці, поєднуючи рухи, жести та розширені уривки з фольклорної та популярної культурної спадщини. Особливо це стосується кубинців африканського походження. Такі імпровізації можуть включати уривки з Румби, танці для африканських божеств (Оріша), старіші популярні танці, такі як Ча-Ча-Ча та Дансон (Nunes, Dias, 2023, с. 5).

Наприкінці 1950-х рр. було створено танець під назвою «Rueda del Casino», який виконувався кількома партнерами колом. Спочатку його танцювали виключно в клубі Casino Deportivo, але невдовзі танець поширився в інших клубах на пляжі, а потім і в столиці. Враховуючи популярність музики і танців, на острові з'явилися численні танцювальні групи Rueda de Casino, які склалися з друзів, членів сім'ї та професійних танцюристів. У 1960-ті рр. Руеда де Касіно поширилася по всьому світу – причиною цього дослідники називають Кубинську революцію, що відбулася в 1950-ті рр. і дозволила інтегрувати афро-кубинців. На думку А. Боргеса та А. Сардінас, «приватні та елітарні об'єкти нерухомості, що належали тоді державі, відкрили двері для нової публіки – одним з таких об'єктів став «Casino Deportivo de La Habana» – заклад, який власне і дав назву танцю Rueda de Casino, оскільки ця практика була розвинута саме в ньому» (Borges, Sardiñas, 2012, с. 65). Наприкінці 1970-х рр. групи Rueda de Casino стали відомими завдяки популярному телешоу «Para Bailar». З 1990-х рр. музика, що зазвичай використовується для Rueda de Casino, – це або Сальса, або унікальний варіант Сальси, відомий як «Тімба». У 1992 р. вчитель танців Ж. Маскіта, провівши сезон на кубинській території, презентував Руенда де Касіно в Бразилії (Nunes, 2021, с. 78), а вже напочатку 2000-х рр.

цей танець практикувався у великих містах країни – Сан-Пауло та Ріо-де-Жанейро (Garcia, 2012).

Танець Касіно, відомий також як Сальса Касіно або Кубинська Сальса є основою всієї Руенди. Касіно – це форма танцю, що об'єднує різні музично-танцювальні жанри (Borges, Sardiñas, 2012, с. 43) і власне поєднання різних способів танцю збагачує різноманіття рухів. Динамікою Руендо де Касіно є форма колективного танцю колом, що координується по статтю людини, відповідальною за проголошення кроків, які необхідно виконати (Nunes, 2021, с. 89).

У перекладі з іспанської мови слово «Rueda» означає «колесо», що належить до типового кругового формату танцю. Для танцю Руеда потрібні щонайменше дві пари, але їх кількість може дорівнювати максимальній кількості пар, які можуть створити коло в танцювальному місці. За необхідністю можна навіть сформувані кілька концентричних кіл.

Після того, як перші пари танцюристів формують коло, танцювальні рухи озвучуються однією особою – лідером («líder») або кантанте («cantante»). Незважаючи на певну схожість із квадратними танцями, Rueda de Casino вирізняється тим, що кантанте танцює разом з іншими, а не просто стоять ззовні, щоб керувати рухами. Під час соціального танцю порядок або послідовність рухів у Rueda de Casino повністю імпровізований кантанте, що передбачає особливу увагу танцюристів. Дослідники наголошують, що «не зважаючи на приналежність Сальси Касіно до кругових стилів Сальси, в ньому наявні лінійні елементи. Виконується в парі енергійно та темпераментно; акцент в основному русі робиться на першу долю такту. Найхарактернішою особливістю є виконання танцюристами складних фігур руками» (Гриценюк, 2020, с. 66).

Практикувати Руенда де Касіно можна як у закритій позиції, так і у відкритій позиції, а деякі моменти танцю можна виконувати не контактуючи з партнером. У закритому положенні танцювальні партнери стоять обличчям один до одного, при цьому чоловік лівим боком, а жінка правим звернені до центра Руенди (кола). У відкритій позиції обидва партнери стоять обличчям до центру, а партнер стоїть праворуч від партнерки, лівою рукою тримаючи її праву руку. Однією з основних характеристик танцю є постійний обмін парами, що відбувається переважно проти годинникової стрілки. Ця динаміка послідовних обмінів між танцювальними парами стимулює взаємодію та сприяє формуванню зв'язків між ними.

Дослідники акцентують увагу на тому, що Сальса зазвичай є парним танцем, «проте у деяких варіантах, зокрема «Suelta» та «Rueda de Casino»

(або Сальса-Руеда – кругова Сальса), зі встановленими типами композицій, що майже не мають варіацій, кілька пар колом танцюють під керівництвом ведучої пари, передаючи партнерок за годинниковою стрілкою» (Гриценюк, 2020, с. 66).

Багато рухів Руеда мають знаки руками, які доповнюють заклики. Поєднання продуманих танцювальних комбінацій і постійного руху партнерів створює візуально видовищний ефект. Крім того, це не рідкість для танцюристів Rueda, щоб розважатися з координованими звуками, такими як крики, тупотіння або плескання в долоні.

На думку Б. Нунеса, танець має особливості: він несе в собі ознаки як візуального мистецтва, так і музики: «від останнього він додає ритм і рухи, від першого – власну тілесну матерію, пластичність якої полягає в його виконанні» (Nunes, 2021, с. 90). Окрім того, існує важливий аспект, що посилює практику Руеда де Касіно з точки зору, запропонованого Й. Гайзінгою: виконання з кількома парами колом, тобто великою мірою хороводом, досягають всієї повноти грайливості (Huizinga, 2019, с. 7). Таким чином, Руеда де Касіно можна розглядати як танцювальну практику, в основі якої лежить азартна гра. Гра у даному випадку розглядається як невід'ємна частина художньої насолоди, як діяльність, що мотивує взаємодію з іншими людьми і з самим мистецтвом: «гра починається і в певний момент закінчується – грають до моменту певного закінчення. Коли це відбувається, все є рухом, змінами, чергуванням, спадкоємством, асоціацією, розділенням» (Nunes, 2021, с. 90). Існує це одна особливість гри, що безпосередньо пов'язана з обмеженням у часі – миттєве затвердження себе як культурного феномена. За Й. Хайзінгою, навіть після того, як гра закінчилась, вона лишається нових творенням духу, скарбом, який потрібно зберігати в пам'яті. Це передається, це стає традицією (Huizinga, 2019, с. 11-12). Багато кроків та рухів Руеди де Касіно є грою (наприклад, рух «Вона тебе не чіпає»: 1-2-3, 5-6-7: з одинарного відкритого захвату; 1-2-3: руки abajo, переключення за спину; 5-6-7: нога в одинарному схрещеному захваті; 1-2-3, 5-6-7: лівий поворот, на 5 перекинути руку через праве плече і залишити його лежати на ньому під час повороту – гра в тому, що партнерка намагається торкнутися партнера, а він цього уникає), і постійне чергування пар дозволяє учасникам отримати задоволення від танцю.

Конфігурація Карусель передбачає, що всі партнери або:

– йдуть ходом Сальса разом, всі дивляться в один бік, одна рука витягнута в центр, тримаючи

руку партнера, всi руки в одному мiстцi, а друга рука знаходиться на зовнiшньому плечi танцюриста, який перебуває попереду;

– йдуть вперед i назад з усiма разом, тримаючи за руки обох сусiдiв (це вiдрiзняється вiд конфiгурацiї ходи вперед i назад);

– важлива концепцiя рухiв каруселi: танцюристи повиннi завжди пам'ятати, з ким вони танцювали, i у випадку сигналу про змiну партнера, необхiдно повернутися до того партнера, з яким починали танцювати.

У контекстi використання елементiв Руеда де Касiно в танцях окремих категорiй танцювального спорту, важливим є окреми концепцiї хореографiчного малюнку. Наприклад, одна з iнверсiй конфiгурацiї «карусель» полягає в тому, що карусель може бути простою (партнер перебуває праворуч вiд партнерки, якщо дивитися в центр кола) або перевернутою (коли партнер знаходиться лiворуч вiд партнерки, якщо дивитися на центр кола). Якщо танцюристи вже знаходяться в конфiгурацiї «карусель», щоб змiнити її на перевернуту, необхiдно зробити хiд, щоб змiнити позицiї (Blais, 2004, с. 129).

Традицiйно назви рухiв називаються здебiльшого iспанською мовою, незалежно вiд краiни, де відбувається танець, хоча деякi слова можуть бути англiйською (або iспанською мовою; наприклад, «un flu»). Назви бiльшостi фундаментальних ходiв схожi за всiма напрямками, але рiзнi мiста на Кубi почали розробляти власнi назви для iнших ходiв. Це тому, що деякi пiонери Rueda de Casino хотiли бути унiкальними зi своїми варiацiями та/або просто не дати iншим брати участь у їхнiй Rueda. Тепер можна знайти багато локальних версiй викликiв (та/або змiн до крокiв); справдi, варiацiї можуть змiнюватися вiд мiста до мiста або навiть в одному мiстi вiд учителя до вчителя. Варiацiями основних рухiв є: варiацiя Дама, Варiацiя Адiйос або Прiма, варiацiя Енчуфл, варiацiя Сiете, Варiацiя Василя, варiацiя Пасеї, варiацiя Сетенти, варiацiя Енредате та iн. (Blais, 2004, с. 198).

Танець Руеда починається або з «al Medio» (звичайний закритий прийом, коли всi пари входять i виходять з кола) або з гуапеа (крок вперед внутрiшньою ногою та назад зовнiшньою ногою, по дотичнiй до кола). Деякi з найпоширенiших фундаментальних ходiв у Rueda включають Dame, Enchufe/Enchufla, Vacila та Sombrero. Iснують рiзнi рухи руками, якi кантанте може використовувати, щоб вказати певний хiд Rueda, особливо якщо голос не чути пiд час гучної музики. Наприклад, сигналом рукою для руху Руеда «Сомбреро» (з iспан. «капелюх») є постукування кантанте по макiвцi.

В Украiнi практики Руеда де Касiно активувалися наприкинцi 2000-х рр. – на початку 2010-х рр., що дозволило iнтегруватися в свiтовий танцювальний простiр. Так, наприклад, у 2009 р. у рамках III мiжнародного фестивалю латиноамериканських танцiв «Salsa on the beach» (Одеса) було здiйснено спробу встановити рекорд Книги Гiннеса Украiни з Руеда де Касiно; з 2010 р. в рамках Всеукраїнського фестивалю кубинських танцiв «Cuba stala Вiже» проводяться регулярнi семiнари та майстер-класи з Руеда де Касiно та iн. У березнi 2015 р. вiдбувся Iнтернацiональний мультифлешмоб з Руена де Касiно – у заходi, в якому взяли участь представники 61 краiни та 190 мiст, Украiну представили учнi школи латиноамериканських танцiв «Cubanoboom» (понад 50 танцювальних пар).

Постановки сценiчної бальної хореографiї – «синкретичного виду хореографiчної творчостi, що базується на танцювальному i пластичному матерiалi бального танцю (конкурсного та соцiального)» (Крись, 2023, с. 8), представленi наразi в медiапросторi Украiни засвiдчують активне використання лексики Руеда де Касiно.

В окремих категорiях танцювального спорту, зокрема в шоу-танцi (Showdance), що вирiзняється видовищнiстю постановок i унiкальнiстю поєднання рiзних хореографiчних стилiв та технiк виконання, на сучасному етапi активно використовуються рiзноманiтнi елементи лексики Руеда де Касiно з метою посилення та збагачення художньо-образної складової вiзуального ряду.

Висновки та перспективи подальших дослiджень. Дослiдження особливостей стилю латиноамериканського танцю Руеда де Касiно – окремого пiдвиду стилю Сальси Касiно – виявило, що: танець належить до кругового формату, характеризується спонтанним використанням багатой афро-кубинської танцювальної лексики, може бути хореографiчним або iмпровiзованим; виконується як в практицi соцiального, так i змiгального танцю (у першому випадку мiнiмальна кiлькiсть виконавцiв – двi пари, а специфика другого полягає у iнтегруваннi окремих елементiв танцювальної лексики Руендо де Касiно в хореографiю виступу). Свiтову популяризацiю танець здобув внаслiдок Кубинської революцiї, поширившись спочатку на територiї Пiвденної, потiм Пiвнiчної Америки, а в 1990-тi рр. став практикуватися на всiх континентах. Внаслiдок концептуалiзацiї особливостей iнтегрування Руеда де Касiно в сучаснi культурно-мистецькi практики в Украiнi з'ясовано, що на сучасному етапi вiн активно використовується не лише в практи-

ках соціального танцю (фестивалі, танцювальні флешмоби, конференції, майстер-класи, школи та ін.), але й в сценічній бальній хореографії та танцювальному спорті.

Перспективи подальшого дослідження полягають у комплексному аналізі особливостей танцювальних практик латиноамериканського танцю Сальса Касіно в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гриценюк Р. А. Специфіка Сальси як хореографічного феномена в контексті світового соціокультурного простору Мистецтвознавчі записки. 2020. Вип. 37. С. 63–67.
2. Дончак А. М. Психолого-педагогічні, реабілітаційні та методичні аспекти функціонування соціального танцю в Україні. Актуальні питання мистецької освіти та виховання. 2019. Вип. 1–2 (13–14). С. 240–248.
3. Журавльова А. В. Теорія та методика викладання популярних танцювальних стилів. Київ: КНУКіМ, 2017. 181 с.
4. Криць А. І. Сценічна бальна хореографія як явище сучасних видовищних мистецтв : дис. канд мистецтвознавства : 26.00.01 / Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, 2023. 225 с.
5. Погибіль Д. О. Педагогіка соціального танцю в сучасному соціокультурному просторі. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 14 : Теорія і методика мистецької освіти. 2013. Вип. 15. С. 173–177.
6. Плахотнюк О. А. Квінтесенція соціальних танців. Танцювальні студії. 2018. Вип. 1. С. 28–36.
7. Blais M. Latin Dance Study Guide. S.l: Edição do autor, 2004. 317 p.
8. Borges A., Sardiñas A. Historia del baile y la rueda de casino-salsa. Habana (CU): Ediciones Cubanas, 2012. 105 p.
9. Garcia R. Rueda de Casino: voltando a girar pelo Brasil. Dança em Pauta, Curitiba, 6 jun. 2012. p. s./p. URL : <http://site.dancaempauta.com.br/rueda-de-casino-voltando-a-girar-pelo-brasil/> (дата звернення : 7.05.2024).
10. Huizinga J. Homo Ludens: o jogo como elemento da cultura. 9. ed. Tradução: João Paulo Monteiro. São Paulo: Perspectiva, 2019. 31 p.
11. Nunes B., Dias G. O jogo/lúdico, o erro e a dança: ensinando e aprendendo com a rueda de casino (the game/ludic, the mistake and the dance: teaching and learning with rueda de casino). Revista da Fundarte, 2023. Issue 57. pp. 1–23.
12. Nunes B. Que Rueda de Casino é essa?: uma união entre teóricos e práticos. Curitiba: CRV, 2021. 230 p.

REFERENCES

1. Hrytseniuk R. A. (2020) Spetsyfika salsy yak khoreohrafichnoho fenomena v konteksti svitovoho sotsiokulturnoho prostoru. [Specificity of salsa as a choreographic phenomenon in the context of the world socio-cultural space] Mystetstvoznavchi zapysky, 37, 63–67. [in Ukrainian].
2. Donchak A. M. (2019) Psykholoho-pedahohichni, reabilitatsiini ta metodychni aspekty funktsionuvannia sotsialnoho tantsiu v Ukraini. [Psychological-pedagogical, rehabilitative and methodical aspects of the functioning of social dance in Ukraine] Aktualni pytannia mystetskykh osvity ta vykhovannia, 1–2 (13–14), 240–248. [in Ukrainian].
3. Zhuravlova A. V. (2017) Teoriia ta metodyka vykladannia populiarnykh tantsiuvalnykh styliv. [Theory and teaching methods of popular dance styles] Kyiv: KNUKIM [in Ukrainian].
4. Kryc A. I. (2023) Stsenichna balna khoreohrafiia yak yavyshe suchasnykh vydovyschnykh mystetstv. [Stage ballroom choreography as a phenomenon of modern performing arts] dys. kand mystetstvoznavstva : 26.00.01 / Kyivskiy natsionalnyi universytet kultury i mystetstv, Kyiv [in Ukrainian].
5. Pohybil D. O. (2013) Pedahohika sotsialnoho tantsiu v suchasnomu sotsiokulturnomu prostori. [Pedagogy of social dance in the modern sociocultural space] Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 14 : Teoriia i metodyka mystetskoï osvity, 15, 173–177 [in Ukrainian].
6. Plakhotniuk O. A. (2018) Kvintesentsiia sotsialnykh tantsiv. [Quintessence of social dances] Tantsiuvalni studii, 1, 28–36 [in Ukrainian].
7. Blais M. (2004) Latin Dance Study Guide. S.l: Edição do autor. 317 p. [in English].
8. Borges A., Sardiñas A. (2012) Historia del baile y la rueda de casino-salsa. [History of dance and the casino-salsa wheel] Habana (CU): Ediciones Cubanas. 105 p. [in Portuguese].
9. Garcia R. (2012). Rueda de Casino: voltando a girar pelo Brasil [Rueda de Casino: returning to Brazil] Dança em Pauta, Curitiba, 6 jun. p. s./p. URL: <http://site.dancaempauta.com.br/rueda-de-casino-voltando-a-girar-pelo-brasil/> [in Portuguese].
10. Huizinga J. (2019). Homo Ludens: o jogo como elemento da cultura. [Homo Ludens: the game as an element of culture] 9. ed. Tradução: João Paulo Monteiro. São Paulo: Perspectiva. 31 p. [in Portuguese].
11. Nunes B., Dias G. (2023). O jogo/lúdico, o erro e a dança: ensinando e aprendendo com a rueda de casino. [The game/ludic, the mistake and the dance: teaching and learning with rueda de casino] Revista da Fundarte, 57, 1–23 [in Portuguese].
12. Nunes B. (2021). Que Rueda de Casino é essa?: uma união entre teóricos e práticos. [What Casino Rueda is this?: a union between theorists and practitioners] Curitiba: CRV. 230 p. [in Portuguese].